

De meting van politieke voorkeur

Een methode tot vermindering van fouten

Van alle opinie-onderzoeken die er gehouden worden, krijgen de resultaten van de metingen naar politieke voorkeur in de media, en dus bij het grote publiek, de meeste belangstelling. Hoewel men het erover eens kan zijn dat dit type peiling noch een uitslag van een soort verkiezing, noch een voorspelling voor de werkelijke verkiezingen kan zijn, hanteert en interpreteert menigeen de resultaten van die peilingen wel op die wijze. De waarde van dergelijke peilingen moet vooral gezocht worden in de mogelijkheid de verschuivingen in voorkeuren van het electoraat te volgen. (Verschuivingen die echter vóór de verkiezingen wel indicatief kunnen zijn voor de uitslag van die verkiezing). Diverse onderzoeksbureaus voeren deze peiling dan ook uit in opdracht van politieke partijen en/of media. Een nadere analyse van deze peilingen laat zien, dat naast de normale betrouwbaarheidsmarges, die inherent zijn aan steekproefonderzoek, andere bronnen zijn o.a. de non-response, de oorzaak van kunnen zijn dat de resultaten van die peilingen van politieke voorkeur aanzienlijk afwijken van de resultaten die men zou hebben gekregen als *alle* Nederlandse kiezers zouden zijn ondervraagd. Deze bronnen zijn o.a. de non-response, de opzet van de steekproef en de wijze van de vraagstelling.

Nipo voert sinds 1968 een wekelijkse enquête uit, waarbij zowel gevraagd wordt op welke partij men gestemd heeft als op welke partij men zou gaan stemmen als er verkiezingen zouden zijn. Op deze peiling zijn meerdere politieke partijen geabonneerd. De steekproef wordt voor wat betreft een aantal demografische variabelen vergeleken met en eventueel herwogen naar de cijfers van alle Nederlanders boven de 17 jaar. Bij de peilingen van politieke voorkeur wordt echter niet herwogen op een zeer belangrijke variabele in dit verband: *het vorig stemgedrag*. Uit de nationale verkiezingsonderzoeken is wel gebleken hoe belangrijk dit vorig stemgedrag is bij het uitbrengen van een stem bij verkiezingen. Als iedereen precies wist welke partij hij of zij gestemd had bij de vorige verkiezingen en dat bereid zou zijn te zeggen, zou er ongetwijfeld wel een herweging op deze variabele worden uitgevoerd. Aangezien dat niet het geval is vragen de meeste onderzoeksbureaus daar niet eens meer naar, terwijl Nipo wel die vraag stelt, maar daar verder geen bewerkingen mee uitvoert. Gevolg is dan ook dat vergelijkingen in de tijd tussen twee peilingen haast niet meer mogelijk zijn. In dit artikel worden argumenten aangedragen voor het uitvoeren van een indirecte herwegingsmethode, en wordt een overzicht gegeven van de resultaten van de peilingen tot en met september 1976, na bewerking met de ontwikkelde methode.

Naast de marges die inherent zijn aan ieder steekproefonderzoek, blijken bij het meten van politieke voorkeur andere bronnen van onnauwkeurigheid aanwezig, die de tot dusverre verkregen cijfers in een dubieus daglicht stellen. Hoewel uit alle publiciteit rondom het bekendmaken in 'In de Rooie Haan' van de peiling van politieke voorkeur in september 1976 op basis van het NIPO-materiaal (bewerkt door de schrijver van dit artikel) het tegendeel naar voren lijkt te komen, wil ik bij deze, evenals in al mijn mondelinge en schriftelijke toelichtingen van de cijfers en methode, expliciet stellen dat deze meting noch een uitslag is van een verkiezing in de maand september 1976 noch een voorspelling voor die uitslag in mei 1977.

Mijn enige pretentie is, dat na het toepassen van een aantal bewerkingen de peiling van politieke voorkeur, zoals door de Rooie Haan in de publiciteit gebracht, een duidelijk nauwkeuriger weergave is van de politieke voorkeur van het Nederlandse electoraat op het moment van de meting dan voorheen bij andere peilingen het geval was.

Hoewel deze pretentie wel wat boud lijkt gesteld zal ik in dit artikel de argumenten hiervoor trachten aan te dragen.

Fouten bij meting van politieke voorkeur

Bronnen van onnauwkeurigheid
Oorzaken van afwijkingen tussen het peilen van politieke voorkeur met behulp van een steekproef, en één peiling onder alle Nederlandse kiezers zijn naast de marges door de steekproef voornamelijk gelegen in het verschil in samenstelling van de steekproef t.o.v. de samenstelling van het Nederlandse electoraat. Dit verschil moet toegeschreven worden aan de weigering van bepaalde mensen om zich een vraaggesprek te laten afnemen, het afwezig zijn, een onnauwkeurig uitzetten van de steekproef door het onderzoeksbureau en/of het verkeerd uit-

voeren van opdrachten ten aanzien van de keuze van respondenten door enquêteurs.

Hoewel men mag aannemen dat ieder onderzoeksbureau dit soort fouten zo klein mogelijk zal proberen te houden (en daardoor de effecten op de resultaten van het onderzoek probeert te verkleinen) mag men gerust stellen dat men daar niet volledig in slaagt.¹ Voor sommige onderzoeken en sommige onderzoeksbureaus is dat zelfs een eufemistische uitspraak.

Daarnaast is er het probleem van de *validiteit* van de vraagstellingen.² Op de conclusies van de meeste onderzoeken hebben deze fouten doorgaans geen of weinig invloed, maar bij bepaalde onderzoeken, waar een grote nauwkeurigheid is vereist, zijn de effecten van deze fouten dusdanig, dat ze de te trekken conclusies sterk beïnvloeden. Het meten van politieke voorkeur valt m.i. onder deze laatste categorie. Verschuivingen van 3 à 5% in de uitkomst bij bepaalde partijen kunnen al ingrijpende politieke gevolgen hebben en als deze fouten bij de steekproef inderdaad effecten hebben van zo'n 4% op de nauwkeurigheid van een meting van politieke voorkeur dan kan men zich voorstellen welke verkeerde conclusies er getrokken kunnen worden. De oorzaken van deze fouten zijn helaas nooit weg te nemen. Men kan proberen de steekproeftrekking en het veldwerk zo zuiver en goed mogelijk te laten verlopen, een ideale situatie is nooit te bereiken (alleen al door de non-respons, mensen die weigeren aan een vraaggesprek mee te werken).³ Ieder sociaal-wetenschappelijk onderzoeker heeft daarmee leren leven.⁴

Zonder te overdrijven mag men gerust stellen dat metingen van politieke voorkeur door de diverse onderzoeksbureaus qua opzet en uitvoering van de steekproef en het veldwerk nooit tot de werkelijke pronkstukken behoren. De steekproef is niet gebaseerd op het kiesregister,⁵ terwijl ook de beschikbare geringe financiën voor dergelijke onderzoeken een aanpak van het veldwerk met vele herbezoeken en uitgebreide controleprocedures minder makkelijk maakt.

Wekelijks wordt door NIPO aan ongeveer 1000 mensen gevraagd op welke partij men gestemd heeft bij de vorige verkiezingen, en op welke partij men vandaag zou stemmen als er verkiezingen zouden zijn.

NIPO, dat zich reeds jaren met het meten van de politieke voorkeur bezig houdt, en zijn weekcijfers aan diverse abonnees slijt, neemt deze vragen, in haar normale weekomnibus op.⁶ Aan de ene kant beperkt het hierdoor de kosten van de wekelijkse peilingen, aan de andere kant vergroot het daardoor de kansen op onnauwkeurigheid in de meting. Dat laatste is echter nooit aanleiding geweest voor de diverse abonnees (enkele politieke partijen), om deze peiling maar te stoppen, zodat men mag aannemen dat er een bepaalde waarde aan deze wekelijkse peilingen wordt gehecht en dat ze bepaalde effecten gehad hebben en nog hebben op de nationale politiek. Deze cijfers werden ook regelmatig gepubliceerd.

Op deze wijze beschikt men over een reeks van weekcijfers van 1968 af. Weekcijfers, die tot stand zijn gekomen op de wijze zoals ik hierboven beschreven heb. Cijfers met naast de statistische onnauwkeurigheid het effect van de andere bronnen van onnauwkeurigheid in zich. Verminderen van die oorzaken van onnauwkeurigheid kan ik niet (zeker niet ten aanzien van de historische reeks). Gelet op mijn onafhankelijkheid ten opzichte van het NIPO en haar abonnees, ben ik ook niet in staat daar veranderingen in aan te brengen, vooral niet omdat die veranderingen voor de abonnees aanzienlijke financiële consequenties zouden hebben. Wel heb ik getracht effecten van genoemde onnauwkeurigheden te verminderen zodat de dan resterende cijfers m.i. een hogere mate van overeenkomst hebben met de werkelijke politieke voorkeur op het moment van meting onder de Nederlandse kiezers.

De effecten van onnauwkeurigheden

Het is opvallend dat de verschillende steekproeven bij politieke peilingen wel worden gecheckt (en eventueel herwogen) op een aantal demografische kenmerken maar niet op de meest relevante variabele als het gaat om de peiling van politieke voorkeur nu: het vorig stemgedrag. Uit het nationale verkiezingsonderzoek 1971 valt duidelijk op te maken hoe groot het percentage kiezers is dat bij de tweede kamerverkiezingen van 1971 op dezelfde partij stemde als bij de vorige tweede kamerverkiezing in 1967. Zo gaf bijv. 72% van degenen die in 1967 PvdA had gestemd op in 1971 weer PvdA gestemd te hebben, 19% koos een andere partij en 10% had in 1971 niet gestemd. Voor de KVP waren deze cijfers resp. 79%, 13% en 8%, terwijl ze voor de VVD resp. 67%, 24% en 9% waren. (De Nederlandse Kiezer 1971, blz. 32.)

Aangezien de Nederlandse kiezer niet in het bezit is van een briefje op welke partij hij bij de vorige verkiezing heeft gestemd, en men kan vermoeden dat kiezers niet altijd de partij noemen die ze bij de vorige verkiezing gestemd hebben (bewust of onbewust) is het niet mogelijk om alleen op basis van de vraag 'Wat heeft u gestemd?' een herweging plaats te doen vinden (door de verdeling in de steekproef te laten overeenkomen met de laatste verkiezing).

Tot dusverre werd bij het peilen van politieke voorkeur daarom de variabele 'vorig stemgedrag' volledig buiten beschouwing gelaten als herwegingsvariabele, terwijl aangenomen mag worden dat de hierboven geschetste bronnen van onnauwkeurigheid ook grote invloed hebben gehad op de verdeling van deze variabele in de steekproef. De gevolgen hiervan voor de peiling van politieke voorkeur op het moment van meten laten zich makkelijk raden!!!

De methode die in dit artikel verder wordt uiteengezet, kan beschouwd worden als een simulatieherweging op de verdeling van de vorige politieke keuze van de respondenten in de steekproef. Bij het beschouwen van de historische reeks van het NIPO blijken namelijk twee effecten van die onnauwkeurigheid aanwezig te zijn:

a Een systematisch effect, waardoor kiezers die op bepaalde partijen hebben gestemd in meerdere mate in het onderzoek worden opgenomen dan kiezers van andere partijen.

b Een incidenteel effect, dat maakt dat de samenstelling van de steekproef, wat vorig stemgedrag betreft, van week tot week kan verschillen. Vergelijking met de resultaten van de week of maand daarvoor is dan ook niet goed mogelijk. Men weet dan niet of verschuivingen kunnen worden toegeschreven aan veranderingen in het Nederlandse electoraat of aan de samenstelling van de steekproef.

De beide effecten en de correcties daarop zullen nu de revue passeren.

systematisch zijn en afhankelijk van de door ieder onderzoeksbureau (apart) gehanteerde onderzoeksmethode en/of uitgezet veldwerk. Naarmate de historische reeks groter is en er meer metingen (onder grotere aantallen respondenten) uitgevoerd zijn, des te beter is men in staat deze systematische fout op te sporen.

De volgende tabel geeft een interessant beeld van die systematische fout bij de NIPO-peilingen na vier verkiezingen.

Uit deze tabel blijkt dat er van een behoorlijk constant patroon sprake is.

Als oorzaak het zogenaamd 'band-wagon' effect te veronderstellen lijkt irreal.⁹

De over- of ondervertegenwoordiging blijkt totaal niet samen te vallen met het al dan niet 'gewonnen hebben' van de verkiezingen. Zo was de VVD bij beide verkiezingen een duidelijke winnaar en de KVP in 1972 een duidelijke verliezer. Desalniettemin is het 'heeft gestemd' na de verkiezingen van VVD duidelijk ondervertegenwoordigd, en dat van de KVP duidelijk oververtegenwoordigd. Hieruit valt af te leiden dat deze onder- en oververtegenwoordigingen een signaal zijn van het effect van de systematische fout, die specifiek is voor dit onderzoek zoals uitgevoerd door NIPO.¹⁰

De correctie

Als deze systematiek zo duidelijk en constant aanwezig is dan moet het mogelijk zijn daaruit een eerste correctiemogelijkheid te creëren. Als we de steekproeven na de verkiezingen dan ook iken op de werkelijke uitslag van de verkiezing dan zal dit een vermindering van het effect van deze systematische fout tot gevolg hebben. Om dit na te gaan hebben we deze correctiefactoren ook toegepast op de meting van de laatste maand vóór de verkiezing van 1974 (dus met de factor gewerkt van na de verkiezing van 1972).

Opvallend is dan dat het verschil tussen de verdeling van de politieke voorkeur op het moment van de peiling (dus via de vraag 'wat zou u stemmen?') en de uitslag van de verkiezing aanmerkelijk kleiner wordt. Het gecumuleerde absolute verschil wordt dan bijna de helft kleiner.¹¹ In tabel 2 staat dit voorbeeld.

Hoewel dus die peiling van politieke voorkeur niet gezien mag worden als voorspeller van de uitslag van de verkiezing, is het opvallend dat na het toepassen van de correcties op systematische fouten die peiling beter gaat lijken op de uiteindelijke uitslag. Men mag dus aannemen dat de toepassing van deze correctiefactor het effect van de systematische fout heeft doen verminderen.

Hoewel niet aangenomen mag worden dat het effect van de systematische fout gemiddeld door de jaren heen hetzelfde blijft, kunnen we, op grond van vergelijkingen met vier verkiezingen en de tabellen die het verloop van het 'heeft gestemd' door de jaren heen laten zien, aannemen dat het effect van die systematische fout vrij constant is. Als deze al aan verandering onderhevig is, vindt dit slechts langzaam plaats.

De systematische fout

Het effect

Een van de bekende systematische fouten bij het onderzoek van politieke voorkeur van het Nederlandse electoraat is de aanzienlijke ondervertegenwoordiging van personen die zeggen voorkeur te hebben voor de CPN, of zeggen CPN gestemd te hebben bij de laatste verkiezing.⁷ Het zou zo kunnen zijn, dat aanhangers van de CPN niet aan enquêtes meewerken of niet wensen te zeggen op welke partij ze gestemd hebben of een andere partij noemen. Een eenduidig antwoord is daarop niet te geven. Wel is het mogelijk de kwantitatieve effecten op de meting van politieke voorkeur aan te geven. Opvallend is dat bij een nadere beschouwing van de metingen van politieke voorkeur bij diverse onderzoeksbureaus blijkt, dat ieder bureau zijn eigen onder- en oververtegenwoordiging van partijen kent.⁸ Dat ondersteunt de aanname dat deze gemiddelde onder- en oververtegenwoordigingen

Bij het effect van de incidentele fout zal daarop nog wat dieper worden ingegaan. Het weergeven van de politieke voorkeur op grond van de peilingen van politieke voorkeur na toepassen van de correctie op de systematische fout geeft dus een getrouwer beeld van de politieke voorkeur op het moment van meten dan zonder de toepassing van die correctiefactor.¹²

(Deze correctiefactor heeft bij het NIPO een verkleinende invloed op de aanhang van de PvdA en de partijen van het CDA, terwijl het een vergroten-de invloed heeft op de VVD en de meeste kleine partijen. Het effect is relatief het sterkst op de aanhang van de CPN, die vanaf het niveau van 1 tot 2% stijgt naar het niveau van 3 tot 5%.¹³)

De incidentele fout

Het effect

Juist bij de peilingen van politieke voorkeur waarbij conclusies getrokken worden ten aanzien van veranderingen tussen twee metingen is het van belang dat de ene peiling vergelijkbaar is met de andere. Als, extreem gesteld, de ene peiling een veel groter aandeel van respondenten bevat die bij de vorige verkiezingen partij A hebben gestemd dan

Tabel 1: De systematische fout na vier verkiezingen. De verhouding tussen het 'heeft gestemd' in de NIPO-peilingen in dedrie maanden na de verkiezing, en het werkelijk stemgedrag (dus de uitslag van die verkiezing).

	Prov.St. 1970 N= ca. 5000	Tw.Kamer 1971 5037	Tw.Kamer 1972 11 788	Prov.St. 1974 11 998
PvdA	1,11	1,14	1,10	1,10
VVD	0,84	0,89	0,92	0,86
KVP	1,15	1,09	1,06	1,04
ARP	1,1	1,0	1,1	1,1
CHU	1,1	1,2	1,5	1,1
PPR	onbek.	1,1	1,2	1,2
CPN	0,4	0,4	0,4	0,3
DS'70	-	0,9	0,9	0,8
D'66	0,8	0,9	0,9	0,7
BP	0,9	0,7	0,7	0,7
SGP	0,7	0,8	0,6	0,6
PSP	1,3	1,0	0,8	0,9
GPV	0,6	0,9	0,9	1,1
Overige partijen	0,4	0,5	0,6	1,6

Tabel 2: Peiling vóór de Provinciale Statenverkiezing van 1974; voor en na systematische correctie

	Het gemiddeld percentage in de peilingen van de laatste vier weken voor de verkiezing		
	De Provinciale Statenverkiezing van 1974*	zonder correctie	na correctie op de syste- matische fout die bere- kend wordt op grond van het 'heeft gestemd' in de drie maanden na de verkiezing 1972
PvdA	29,7	32,1	29,6
VVD	19,0	16,6	18,5
KVP	17,6	17,7	17,0
ARP	6,8	8,7	8,0
CHU	6,5	7,4	5,0
PPR	5,2	5,9	5,0
CPN	3,5	1,1	2,8
DS'70	1,5	1,6	1,8
D'66	1,1	1,4	1,6
BP	3,1	2,5	3,7
SGP	2,4	1,1	1,8
PSP	1,4	1,4	1,8
GPV	1,7	1,8	2,0
Overige partijen	0,7	0,8	1,4
gecumuleerd absoluut ver- schil		13,3%	8,2%

* na herberekening waarbij combinaties zijn 'uiteengerfeld'

bij de andere peiling, welke conclusies kan men dan trekken over verschuivingen in het 'zou stemmen' tussen de twee peilingen van partij A?

Uit een aandachtige beschouwing van de basis NIPO-cijfers, en ook de reeksen die er van Lagendijk bekend zijn, kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat de samenstelling van de steekproef wat de vroegere partijvoorkeur betreft van peiling tot peiling verschilt. Gevolg is dat er verschuivingen in de politieke voorkeur worden verondersteld van meting tot meting, terwijl er feitelijk ook (of juist) verschillen in samenstelling van de steekproef per meting gemeten worden. De volgende cijfers illustreren dit. Deze cijfers zijn de NIPO-cijfers over de maand september 1976 voor 8 partijen, na toepassing van de systematische correctie.¹⁴

Ook de kleinere partijen, die deels uit deze tabel zijn weggelaten, geven vergelijkbare sprongen in de cijfers, die voor deze partijen relatief nog veel absurder zijn.

Twee verklaringen zijn er mogelijk voor deze sprongen van week tot week:

a Kiezers weten niet meer goed wat ze gestemd hebben en daarom noemen ze vrijwel allemaal op

de vraag: 'welke partij heeft u gestemd?' de partij op wie ze op het moment van ondervragen zouden stemmen.

b Sprongen van week tot week in het 'heeft gestemd' zijn alleen toe te schrijven aan 'scheefheid' van de steekproef van week tot week. Het 'heeft gestemd' is immers een vaststaand gegeven.

Een analyse van de beschikbare gegevens leert ons dat de waarheid dichter bij *b* ligt dan bij *a*. Het is namelijk zeker niet zo dat het 'heeft gestemd' volledig samenhangt met het 'zou stemmen'; vooral de patronen van de kleinere partijen zijn hier een aanwijzing voor.¹⁵ Tabel 4 geeft daar voor een aantal partijen een goede indruk van. Uit deze tabel blijkt heel duidelijk dat het 'heeft gestemd' een soort resultante is van het werkelijke stemgedrag en de partij die men zou stemmen op de dag van de peiling. Een deel van de ondervraagden noemt klaarblijkelijk de partij waar men werkelijk op gestemd heeft, terwijl een ander klein deel dat niet meer doet. Hoe deze resultante precies gevormd wordt valt niet aan te geven, maar de cijfers laten duidelijk zien dat factor *b* een overwegende invloed heeft.

vervolg op pagina 25

Tabel 4: Het verloop van het 'heeft gestemd' en het 'zou stemmen' gedurende 4 jaar voor 4 partijen na toepassing van de systematische correctiefactor.

HG= heeft gestemd
ZS= zou stemmen

	Tweede Kamer- verkie- zing 1972 %	1973				1974				1975				1976			
		1e helft		2e helft		1 kwartaal	Prov. Staten			2 3 4 kwartaal		1e helft		2e helft		1 2 3 kwartaal	
		HG	ZS	HG	ZS	HG	ZS	verk.	HG	ZS	HG	ZS	HG	ZS	HG	ZS	HG
PvdA	27,4	28,2	29,9	28,3	28,3	30,2	29,9	29,7	30,8	31,9	32,0	32,8	31,2	29,8	30,0	27,2	
VVD	14,4	15,3	17,0	16,1	19,9	16,4	19,1	19,0	18,8	19,0	18,5	19,2	18,8	20,9	19,4	24,1	
PPR	4,8	5,1	6,1	4,6	4,7	4,5	4,9	5,2	4,5	4,6	4,2	3,5	4,3	3,3	4,0	3,0	
DS'70	4,1	3,5	2,8	3,1	2,0	2,8	2,1	1,5	1,3	0,9	1,3	0,9	1,3	0,8	1,2	1,1	

	6 september		13 september		20 september		27 september	
	heeft gestemd	zou stemmen	heeft gestemd	zou stemmen	heeft gestemd	zou stemmen	heeft gestemd	zou stemmen
PvdA	28,6	25,5	29,3	24,8	29,6	26,9	33,9	28,9
VVD	21,7	26,7	22,3	29,2	20,8	25,3	18,0	23,1
KVP	18,3	17,6	19,3	17,4	19,5	20,1	17,1	18,3
ARP	7,5	8,3	7,3	8,0	8,5	8,0	8,1	7,9
CHU	8,4	8,6	6,7	6,4	7,2	7,0	7,1	7,2
PPR	4,0	3,0	3,6	3,1	3,5	2,6	2,5	2,6
SGP	2,9	3,0	1,9	1,7	2,4	2,5	3,0	2,7
DS'70	1,4	0,7	1,7	1,5	0,8	0,9	1,7	1,0

Tabel 5: Voor en na ijking op 'heeft gestemd' in de maand september 1976

	6 september		13 september		20 september		27 september	
	voor ijking	na ijking	voor ijking	na ijking	voor ijking	na ijking	voor ijking	na ijking
PvdA	25,5	27,2	24,8	25,7	26,9	27,3	28,9	24,8
VVD	26,7	25,3	29,2	27,0	25,3	24,5	23,1	24,9
KVP	17,6	18,4	17,4	17,1	20,1	19,4	18,3	19,8
ARP	8,3	8,6	8,0	8,5	8,0	7,3	7,9	7,5
CHU	8,6	7,7	6,4	7,2	7,0	7,5	7,2	7,7

Er valt te constateren dat tussen eind 1974 en medio 1976 het verschil tussen 'heeft gestemd' en 'zou stemmen' bij de PvdA en VVD 4 à 5% verschuift (PvdA van +1,1 naar -2,8, VVD van +0,2 naar +4,7). Dan mag aangenomen worden dat de sprongen van week tot week van het 'heeft gestemd' en 'zou stemmen' (zoals tabel 3 ze laat zien) voor het overgrote deel veroorzaakt worden door het verschil in samenstelling van de steekproef van week tot week. Een reële sterke toename van het 'zou stemmen' van de ene week op de andere week, hoeft dan namelijk niet samen te gaan met een even grote of zelfs grotere toename van het 'heeft gestemd' in die periode. Dit impliceert een ingebouwde mogelijkheid in de week- en maandpeilingen om de ene peiling met de andere te ijken.¹⁶

De correctie

Aangezien aangetoond is dat het 'heeft gestemd' door de tijd heen geen constante factor is, mag niet zomaar een steekproef geijkt worden op de werkelijke uitslag van de vorige verkiezingen. Dan zou een correctie op de systematische fout niet noodzakelijk zijn.

Ook verschuivingen op langere termijn van het 'heeft gestemd' zijn indicatief voor het werkelijke verloop van de politieke voorkeur.

Om de steekproef van week tot week en van maand tot maand toch te ijken wordt het voortschrijdende gemiddelde berekend van het 'heeft gestemd' van de laatste 16 weekpeilingen of 4 maandpeilingen (inclusief de meest recente meting) en wordt de nieuwste steekproef daarop geijkt.¹⁷

Dit heeft tot gevolg dat de sprongen van week tot week en van maand tot maand in het 'zou stemmen' aanmerkelijk verminderen (de gemiddelde standaarddeviatie voor de 14 partijen halveert).¹⁸

De volgende tabel laat zien welke weekcijfers voor de maand september berekend worden na het uitvoeren van deze ijking van de weekpeilingen.

Het is opmerkelijk in welke mate de weekcijfers en tendensen van week tot week veranderen door de ijking. Ook bij de kleinere partijen is die verkleining van de sprongen merkbaar. Vooral bij partijen zoals de SGP en het GPV valt aan te nemen dat de voorkeur van het electoraat van week tot week en maand tot maand maar weinig verschilt. Grote sprongen zijn dus onnauwkeurigheden in de meting, die op hun beurt weer sprongen bij andere partijen tot gevolg zullen hebben.

Aangezien in dit stuk aangetoond is dat grote veranderingen van meting tot meting voor wat betreft 'heeft gestemd' terug te voeren zijn op de samenstelling van de steekproef en niet op verschuivingen in het 'zou stemmen', lijkt het niet noodzakelijk dat na de ijking, zoals hierboven omschreven, de sprongen van het 'zou stemmen' gemiddeld qua grootte zouden verminderen. Een vermindering in de grootte van sprongen toont in de eerste plaats aan dat inderdaad door deze ijking een bron van onnauwkeurigheid is verkleind, terwijl in de tweede plaats de dan verkregen resultaten meer overeenkomen met de veronderstelling die men zou mogen hebben dat het Nederlandse electoraat, voor wat de politieke voorkeur betreft, van week tot week en van maand tot maand minder varieert dan men altijd aannam (wellicht geïnspireerd door onnauwkeurige metingen van politieke voorkeur tot nu toe).

Deze relatieve stabiliteit van het electoraat is in overeenstemming met de Nederlandse geschiedenis van verkiezingsuitslagen en de bevindingen van nationale verkiezingsonderzoeken, waaruit blijkt dat een zeer groot deel van het electoraat dezelfde keuze maakt bij opeenvolgende verkiezingen.¹⁹ Verschuivingen van 4 tot 5% tussen peilingen in twee maanden lijken dan ook zeer onwaarschijnlijk als tussen twee verkiezingen met tijdsruimten van meer dan één jaar, die verschuivingen zelden voorkomen.

De resultaten na toepassing van de twee correcties

Gezien de grootte van de wekelijkse steekproeven (1000 respondenten) en de toch nog voorkomende sprongen in het materiaal van week tot week (zie ook tabel 5) vind ik het niet verantwoord de weekcijfers naar buiten te presenteren. Sprongen van 2% van week tot week zijn niet significant (kunnen dus niet met 95% zekerheid toegeschreven worden aan sprongen in de politieke voorkeur van de Nederlandse kiezer) en hebben het gevaar bij publicatie politiek geïnterpreteerd te worden. (Iedere sprong kan namelijk politiek 'verklaard' worden.) Bij de berekening van een gemiddeld vierwekelijks cijfer worden een deel van de niet-significante sprongen geëlimineerd.

Bij een vergelijking van de gemiddelde vierwekelijkse cijfers kunnen kleinere sprongen dan 2% al als significant beschouwd worden, namelijk: men mag met 95% zekerheid aannemen dat een sprong in dezelfde richting ook in het Nederlandse electoraat in die vier weken heeft plaatsgevonden.²⁰

Een werkelijke berekening van de marges waarbinnen de uitkomsten van de peilingen liggen is in feite niet te geven. Enerzijds bestaat er een onnauwkeurigheid door het niet geheel correct berekenen van de mate van systematische correctie en incidentele correctie. Anderzijds mag men stellen dat als deze simulatie-herweging werkelijk steeds geheel succesvol zou zijn, de statistische marges van het 'zou stemmen' daardoor ook kleiner zouden worden.

Het is mijn overtuiging dat de metingen van politieke voorkeur na toepassing van de uiteengezette methode, zowel wat de absolute hoogte van de percentages betreft als de mogelijkheid om waarde toe te kennen aan verschuivingen van meting tot meting, echter beduidend nauwkeuriger resultaten geven dan de metingen van politieke voorkeur tot dusverre. Dat neemt niet weg dat bijstelling mogelijk is terwijl er ook verbeteringen van de methode gevonden zouden kunnen worden.

Alvorens de vierwekelijkse cijfers van de laatste vier jaar te presenteren een opmerking over de rol die de ondervraagden spelen die geen partij noemen op de vraag op welke partij men nu zou stemmen.

Het spreekt vanzelf dat vooral deze groep, die voor een deel bij werkelijke verkiezingen toch hun stem vervolg op pagina 27

Tabel 7: Gemiddelde verschillen tussen twee peilingen en één pseudo-peiling en de verkiezingsuitslagen bij 4 verkiezingen (T.K. '71 en '72, en P.S. '70 en '74)

	gemiddelde absolute afwijking			gemiddelde afwijking (rekening houdende met het teken)		
	Bruto-NIPO	De Hond	Vorige verkiezing	Bruto-NIPO	De Hond	Vorige verkiezing
PvdA	2,2	1,1	1,6	+2,1	-0,6	-1,6
VVD	1,7	0,8	2,9	-1,7	+0,1	-2,1
CDA	4,9	2,2	3,3	+4,2	-0,4	+3,3

(+ betekent dat de peiling hoger was dan de verkiezingsuitslag)

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII
2/1	4/2	4/3	1/4	29/4	27/5	24/6	22/7	19/8	17/9	15/10	12/11	10/12
'76	'76	'76	'76	'76	'76	'76	'76	'76	'76	'76	'76	'76
%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
28.7	25.5	25.9	27.3	28.7	26.3	26.4	27.7	27.7	26.6	26.2		
22.8	24.8	24.7	23.6	23.0	23.9	23.6	23.4	23.4	25.1	22.6		
18.1	17.9	18.0	18.2	18.3	18.4	18.7	19.2	18.8	18.7			
8.1	8.1	7.9	7.5	7.4	7.7	8.0	7.3	7.9	7.9			
34.1	34.8	34.4	34.0	34.2	34.7	35.2	34.5	34.4	34.0	36.4		
7.9	8.8	8.5	8.3	8.5	8.6	8.5	8.0	7.7	7.4			
3.4	3.2	3.3	3.2	2.2	3.2	3.6	2.6	2.7	2.7	2.6		
3.7	3.3	3.8	4.3	4.1	3.9	3.6	3.8	3.9	3.5	3.3		
1.4	1.1	1.3	1.1	1.1	1.2	1.2	1.2	1.0	0.9	0.8		
0.5	0.4	0.4	0.4	0.4	0.5	0.6	0.6	0.6	0.7	1.1		
0.7	0.7	0.7	0.6	0.9	0.5	0.5	1.0	0.5	0.6	1.0		
1.0	1.0	0.8	1.1	1.0	1.1	1.0	0.7	1.0	1.3	1.5		
2.3	2.4	2.1	2.0	2.1	2.3	2.4	2.3	2.2	2.3	2.2		
1.4	1.7	1.7	1.6	1.5	1.5	1.4	1.4	1.8	1.6	1.8		
0.9	1.3	1.1	0.8	0.8	1.0	0.5	0.8	0.7	0.6	0.8		
100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100		
3741	3899	3611	3824	3650	3611	4245	3907	4532	4392	4480		
12.5	12.6	12.4	12.0	11.8	11.4	11.0	11.5	11.6	10.4	9.3		
23.7	23.7	25.6	22.4	22.2	22.4	21.5	21.5	22.0	21.1	17.8		

gaat uitbrengen, afwijkingen zal veroorzaken tussen de laatste peilingen voor verkiezingen en de verkiezing zelf. Uit het moeder-materiaal valt zelfs op te maken dat deze groep voor een groot deel echt op het laatste moment beslist. Ook mag aangenomen worden dat vooral zij gevoelig zijn voor de invloeden van het laatste moment en zij sterk zullen reageren op modieuze tendensen (D'66 in 1967, PPR in 1972).

Aangezien deze groep qua grootte en samenstelling tussen twee vierwelijkse peilingen weinig verandert, zijn goede vergelijkingen tussen de twee vierwelijkse peilingen alleen mogelijk als deze groep bij de weergave van de percentages niet wordt meegeteld. Impliciet worden hierdoor degenen die geen partij noemen naar rato toegedeeld aan de partijen die wel genoemd worden.

Tabel 6 geeft het verloop van de politieke voorkeur per periode van vier weken van 1975-1976 tot heden. Deze tabel wordt zonder verder commentaar gegeven. Het aangeven van de achterliggende oorzaken van verschuivingen worden niet ondersteund door de vragen in het onderzoek, zodat mijn interpretatie ervan net zo goed of slecht is als die van ieder ander.

Wel kan iedereen zijn oordeel vellen over de waarde van deze cijfers en de mogelijkheden om hiermee de werkelijke verdeling van de politieke voorkeur aan te geven en de verschuivingen erin.²¹

Hoewel niemand kan verwachten dat de verkiezingsuitslag volkomen zal overeenstemmen met de peiling (er zijn factoren die verschillen kunnen veroorzaken, zoals opkomst en verschuivingen op het laatste moment) lijkt het mij illustratief om toch enkele vergelijkingen te trekken.

In tabel 7 laat ik zien de gemiddelde verschillen tussen de bruto NIPO-cijfers in de laatste vier weken voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 en 1972 en de Provinciale Statenverkiezingen van 1970 en 1974 voor de drie grootste partijen (waarbij de KVP, ARP en CHU bij elkaar worden opgeteld) en de uitslagen van die verkiezingen. Daarnaast bereken ik die gemiddelden voor de cijfers na mijn bewerking van de NIPO-cijfers (met één systematische correctiefactor, nl. de huidige, voor alle vier peilingen). Ter illustratie tevens de voorgaande Tweede Kamer- of Provinciale Statenverkiezingsuitslag, uitgaande van de mogelijke veronderstelling van een verkiezingsuitslag van minder dan 2

Deze tabel leert ons dat:

a De cijfers die verkregen zijn na mijn bewerkingen bij deze 4 verkiezingen voor de drie partijen of partijcombinaties gemiddeld een betere 'voorspeller' voor de verkiezingsuitslag waren dan het bruto NIPO-materiaal of de uitslag van de voorgaande verkiezing.

b De gemiddelde NIPO afwijkingen absoluut weinig verschillen van de afwijkingen, rekening houdend met het teken. Dit is m.i. toe te schrijven aan de systematische fout.

Een discussie over de mate waarin deze cijfers de werkelijke politieke voorkeur aangeven zal nooit beslecht worden door het bekend worden van de werkelijke Nederlandse cijfers. Er zal geen onderzoek plaatsvinden onder alle Nederlandse kiezers, terwijl ook een verkiezing die rol van een toetsing van het werkelijkheidsgehalte van deze cijfers, zoals uiteengezet in dit artikel, niet echt zal kunnen vervullen. Men zal deze cijfers moeten beoordelen in vergelijking tot de opzet van andere metingen van politieke voorkeur en op de geldigheid van de bewerkingen die zijn uitgevoerd.

Noten

1. De Bruyn vergeleek diverse peilingen in de periode 1966-1970, die (vrijwel) op hetzelfde tijdstip hadden plaatsgevonden. Hoewel ook deze wijze van vraagstelling een oorzaak zou kunnen zijn van verschillen, lijken grote verschillen in gelijktijdige peilingen van NIPO en Veldkamp in die periode niet alleen aan statistische betrouwbaarheidsmarges toe te schrijven. (Bruyn, L. P. J. de: *Opiniepeilingen naar politieke voorkeur; wat zijn ze waard?* In: *Marktonderzoek kwartaalschrift* 3/3 pp. 16-36)

2. Zie Thomassen, J. J. A.; De betrouwbaarheid van vragen over kiesgedrag. In: *Acta Politica* jrg. 1974/4, pag. 398 e.v.

3. Hoewel voor het nationaal verkiezingsonderzoek 1971 een steekproeftrekking plaatsvond, die de ideale wijze van trekking benaderde, bleek na het herbezoek de resterende steekproef m.b.t. geslacht en urbanisatiegraad dusdanige afwijkingen te vertonen dat door middel van

kaartduplicatie het bestand rechtgetrokken moest worden. De herwogen steekproef (N= 1980) week wat het stemgedrag betrof (de Tweede Kamerverkiezingen van 1971) toch nog wel wat af. Hoewel deze afwijking niet significant was op het 95% betrouwbaarheidsniveau, was het gecumuleerde absolute verschil tussen het stemgedrag in de steekproef en de werkelijke uitslag 10,8%. De grootste afwijking was +2% (KVP). (*De Nederlandse Kiezer 1971*, bijlage 1 pp. 133-137).

Ter vergelijking: zonder het toepassen van de correctie op de systematische fout weken de 4 steekproeven in de maand mei 1971 (N= 1720) samen (van het NIPO) het stemgedrag bij de Tweede Kamerverkiezing van 1971 gecumuleerd absoluut 12,9% af, hetgeen niet significant is bij het 95% betrouwbaarheidsniveau. Alleen de PvdA gaf een grote afwijking te zien (+3,6%)

4. In menig onderzoek vindt in de bijlage een uitgebreide steekproefverantwoording plaats, waarbij vooral de invloed van de non-respons moeilijk ingeschat kan worden. Op grond van diverse demografische kenmerken blijkt de steekproef representatief te zijn, of wordt deze via een a-selecte methode gemaakt. Men weet echter niet of de non-respons bij een bepaald onderzoek een bepaalde bias ten gevolge heeft t.a.v. relevante variabelen in het onderzoek.

Hoewel in de steekproefverantwoording die mogelijkheid doorgaans niet wordt uitgesloten, wordt in de rest van het onderzoeksrapport met deze invloed helemaal geen rekening meer gehouden.

5. Zo werkt NIPO bij haar omnibusenquête met een bijgewerkt woningregister. De enquêteur krijgt dan een startadres en moet via een random-walk methode 3 gesprekken voeren. Er vinden geen herbezoeken plaats bij adressen waar niemand thuis wordt getroffen.

6. Er worden dan ook vragen afgenomen in het kader van een vragenlijst waarbij meerdere onderwerpen de revue passeren, doorgaans betrekking hebbende op gedrag en houding t.o.v. gebruiks- en verbruiksartikelen. De twee vragen die gesteld worden zijn door NIPO in overleg met haar abonnees opgesteld. Daarop had en heb ik geen enkele invloed. Deze vragen zijn: 'Op welke politieke partij heeft u bij de laatste verkiezingen gestemd?' en 'Op welke partij zou u stemmen als er vandaag verkiezingen zouden zijn?'

Daarbij wordt een kaart getoond met een vermelding van de politieke partijen (incl. het CDA) en de antwoordmogelijkheden 'Niet of blanco gestemd of geen stemrecht', 'Weet niet meer' en 'Wil geen antwoord geven' bij de eerste vraag en de antwoordmogelijkheden 'Zou niet gaan stemmen/blanco stemmen', 'Weet het (nog) niet' en 'Wil hierop geen antwoord geven' bij de tweede vraag.

7. De redenen kunnen velerlei zijn. Maar door deze stelselmatige ondervertegenwoordiging (doorgaans van 2 à 3%) zullen er ook ondervertegenwoordigingen in het materiaal moeten zitten.

8. Zo kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat de PvdA bij de verschillende bureaus stelselmatig ondervertegenwoordigd is. Het CDA lijkt bij Bureau Lagendijk doorgaans ondervertegenwoordigd te zijn. Ter illustratie: Lagendijk, maart 1974: PvdA 33,4%, KVP 14,7%, April 1974: PvdA 34,0%, KVP 14,6%. Uitslag provinciale statenverkiezing van 29 maart 1974: PvdA 29,7%, KVP 17,6%.

9. Met valt op dat het steekproefmateriaal...

PPR 1,1, DS'70 0,8, D'66 0,8, BP 0,7, PSP 0,8, GPV 1,0 en overige partijen 0,6.

De CPN en SGP vertoonden de grootste afwijkingen.

Ter voorkoming van opblazing van kleine verschillen tot te grote verschillen worden de uitkomsten van deze partijen in de NIPO peiling eerst met een bepaald percentage verhoogd en daarna wordt de correctiefactor uitgevoerd: CPN + 1,2 correctiefactor 0,6; SGP + 0,5 correctiefactor 0,8.

13. Het was bij de PvdA bekend dat de peilingen vlak voor de verkiezingen meestal hogere uitslagen aangaven dan de verkiezing liet zien. Als oorzaak werd doorgaans aangenomen, dat de factoren opkomst en veranderingen in keuze op het laatste moment in het nadeel uitvielen voor de PvdA. Na het toepassen van de systematische correctiefactor (op grond van het 'heeft gestemd' na de verkiezingen) blijkt de duidelijke 'terugval' bij de PvdA bij de verkiezingen zelf slechts een fictie te zijn. Direct na de gemeenteraadsverkiezingen van 29 mei 1974, ondanks de vele lokale lijsten die meededen en de combinaties van landelijke partijen, die met één lijst uitkwamen, gaf slechts 4% van de ondervraagden op op een andere partij gestemd te hebben dan één van de 15 landelijke partijen die werden voorgelegd. De verdeling van deze 15 landelijke partijen, voor wat betreft het 'heeft gestemd' voor die gemeenteraadsverkiezingen bleek maar weinig af te wijken met het 'heeft gestemd' na die verkiezingen. Dit komt overeen met mijn bevindingen bij een intern onderzoek bij Inter/View B.V. in mei 1974, waarbij maar 5% van het electoraat aangaf een andere partij te zullen gaan stemmen dan bij de provinciale statenverkiezingen. In augustus 1974 noemde nog maar 1,5% der ondervraagden een andere dan de 15 landelijke partijen, terwijl dat in november 1974 gedaald was tot 0,5%, het 'normale' niveau in de NIPO-peilingen.

14. Voor het toepassen van de correctie blijkt dat vrijwel iedere verdeling van 'zou stemmen' in een weekpeiling significant afwijkt (bij het 95% betrouwbaarheidsniveau) van de peiling van de voorafgaande week. Dat is in wat mindere mate ook het geval met het 'heeft gestemd'.

15. Vooral ten aanzien van partijen zoals het SGP en het GPV is het onaannemelijk dat in de termijn van een week of een maand de aanhang verdubbelt of halveert.

16. Als men twee steekproeven in de tijd vergelijkt, zonder dat men weet dat t.a.v. relevante achtergrondvariabelen de steekproeven goed op elkaar lijken, dan is het vrijwel onmogelijk om verschuivingen van een belangrijke variabele tussen de twee meetmomenten toe te schrijven aan een reële verandering in de populatie of aan de veranderende samenstelling van de steekproef. Zonder ijking op relevante variabelen kunnen dus verschuivingen in politieke voorkeur tussen twee metingen slecht geïnterpreteerd worden.

17. Hoewel de vraag 'Op welke partij heeft u bij de vorige verkiezingen gestemd?' ruim na een verkiezing een nogal slechte wijze van vraagstelling is, waardoor niet meer vast te stellen is welke verkiezing de respondent in het hoofd heeft bij de beantwoording, mag toch wel aangenomen worden dat in diverse peilingen met korte onderlinge tijdsverschillen de verdeling van beantwoording van deze vraag geen grote verschillen mag laten zien. Op basis van deze veronderstelling vindt de ijking plaats, waarbij als het ware wordt aangenomen dat iedere peiling een steekproef is uit een populatie, met parameters die het best geschat worden door de gemiddelde waarde van 16 recente peilingen.

Hoewel deze aanname niet geheel sluitend is, kan toch worden gesteld dat dit de goede wijze is, gegeven het be-

9. Het valt op dat het 'band-wagon-effect' vaak als verklaring wordt aangedragen voor afwijkingen tussen het 'heeft gestemd' in een steekproef en de werkelijke verkiezingsuitslag. Als men dan de tabel bekijkt waarbij alle verschillen tussen de steekproef en verkiezing staan vermeld, dan blijkt dat band-wagon-effect zich blijkbaar heel selectief voorgedaan te hebben. Zo wordt de ondervragenwoordiging van 2,3% van KVP stemmers in De Nederlandse kiezer '73 verklaard met 'zal onder andere veroorzaakt zijn door ...' en tevens door het zogenaamde band-wagon-effect. Dit laatste houdt in dat ondervraagden de neiging vertonen niet een partij te noemen die verloren heeft en eerder een partij te noemen die gewonnen heeft'. (pagina 150).

Het is opmerkelijk in dit kader dat in deze steekproef de CHU oververtegenwoordigd is met 1,6%, terwijl de CHU ook als een verliezer tijdens de verkiezingen van 1972 mag worden aangemerkt (van 6,3 naar 4,8%).

10. Als het 'heeft gestemd', na toepassing van de systematische correctiefactor, wordt beschouwd in de periode tussen twee verkiezingen, dan blijkt in de tijd gezien dit 'heeft gestemd' wel langzaam te verschuiven. Het verwijdt zich echter niet in zeer sterke mate van de uitslag van de vorige verkiezing, zodat men zich niet aan de indruk kan onttrekken dat ook in de tijd gezien de invloed van de systematische fout tussen verkiezingen weinig verandert.

11. Aangezien ook de laatste peiling voor een verkiezing nog geen voorspelling van die verkiezing is of kan zijn, hoeft het niet zo te zijn dat na de toepassing van de correctiefactor van de systematische fout, de laatste peiling voor die verkiezing beter lijkt op de verkiezingsuitslag dan zonder toepassing van die correctiefactor. Desalniettemin mag uit het feit dat bij meerdere verkiezingen de toepassing van de systematische correctiefactor een verbetering van de overeenkomst tussen de laatste peiling voor de verkiezing en de verkiezing zelf als aanwijzing beschouwd worden, dat enerzijds de peiling zelf een relatie heeft met de verkiezingsuitslag en anderzijds de systematische correctie een ingreep is die de nauwkeurigheid van de peiling van politieke voorkeur doet toenemen.

12. De correctiefactor is bepaald bij het opzetten van de methode in september 1976 op basis van de geconstateerde systematische factoren na de verkiezingen van 1972 en 1974.

Deze correctiefactoren (die als deler fungeren) zijn: PvdA 1,10, VVD 0,91, KVP 1,06, ARP 1,1, CHU 1,2,

schikbare materiaal, om afwijkingen van week tot week in de samenstelling van de steekproef, en de invloed op de resultaten van de peiling zelf en de vergelijkbaarheid met vorige peilingen, sterk te doen verminderen.

18. De juiste wijze van het berekenen van het 'zou stemmen' zou nu zijn de respondenten die een bepaalde partij hebben genoemd een wegingsfactor toe te kennen die berekend wordt door de systematische correctiefactor toe te passen en de omschreven ijking. De indirecte herweging op het 'heeft gestemd' is dan uitgevoerd. Uit de dan verkregen steekproef kan het 'zou stemmen' van het moment berekend worden. Helaas beschik ik maar over enkele 'turn-over' tabellen uit het verleden, zodat ik deze procedure niet kan uitvoeren op het historische materiaal. Ter vervanging van deze procedure worden de verkregen factoren direct toegepast op de uitkomsten van het 'zou stemmen'.

Op grond van de paar turn-over tabellen waar we wel over beschikken kan opgemaakt worden dat dit slechts zeer kleine verschillen oplevert in de uitkomsten.

19. Zo blijkt uit het Nationaal Verkiezingsonderzoek '71 bij de vijf grootste partijen circa 75% van de kiezers van die partijen uit 1967, in 1971 deze partijen weer gekozen te hebben. Voor de SGP, GPV en CPN worden gemiddeld vergelijkbare percentages gevonden. Alleen de 'nieuwe' partijen laten veel lagere percentages zien van kiezers die bij de twee verkiezingen dezelfde partij kiezen. (De Nederlandse kiezer '71, pag. 32).

20. Andere peilingen, die tot dusverre regelmatig in de publiciteit komen en de bruto NIPO-cijfers laten een dergelijke conclusie zeker niet toe.

21. Vooral bij de kleine partijen met een te veronderstellen vrij stabiele aanhang (zoals GPV en SGP) is de geringe mate van variantie opvallend. Als de systematische foutcorrectie buiten beschouwing wordt gelaten, is de standaarddeviatie bij de SGP 0,25 en het GPV 0,27, bij de 50 weergegeven peilingen. Zeker als we in aanmerking nemen dat een (klein) deel van de variantie toch nog verklaard kan worden door (kleine) verschuivingen binnen het electoraat.